

"שלושה אנשים שכל יום משלמים 5,000 דולר על עבודות שלי טובים מכל פרס"

בהתחלה הוא נכשל, אבל התעקש על הדרך שלו. אחר כך התמסר, או לפחות התמסחר. נתן ללקוחות מה שרצו, ובנה מזה אימפריה. עכשיו הוא עשיר ומוכר בחו"ל באלפים, אבל כועס ומאשים. ולמרות הכל, הוא מעדיף כסף על כבוד. הקריירה של האמן דוד גרשטיין היא משל על הצלחה עסקית מחוץ לזרם המרכזי

ארי ליבסקר 02.12.10 10:45

לפני שלוש שנים, לדוד גרשטיין נפל האסימון. קרה לו מה שקורה ללא מעט אנשי עבודה: נשבר לו. הוא הרגיש שמרוויחים על חשבונם, שלא מבינים אותו, לא מעריכים אותו. זעם על אנשים שהובילו אותו לקריירה מסוימת, ואז הוקיעו אותו עליה. נמאס לו מתלות במי שבנה אותו. דגדג לו שיכול להיות אחרת, גם אם לא היה לו מושג מה יהיה. מלא פחדים, הוא לקח הלוואה והלך לעשות את זה לבד, מפרק שותפות רווחית עם האיש שהמציא את המותג דוד גרשטיין, ונאלץ להתמודד עם ניהול עסק לראשונה בחייו.

"והיום, אני מרוויח יותר משאי פעם חלמתי ואין לי אף שותף", הוא מתגאה. "המחזור הכספי גדול הרבה יותר. אפשר לומר שאני אדם עשיר".

תן מספרים.

"אני לא מוכן לתת מספרים. הקנאה היא אחד הנושאים הכאובים. בתחום שבו לא מתפרנסים טוב, פתאום מגיע אחד כזה שמצליח, ו'מסחרי' היא מילת גנאי, כאילו זה לא רציני. כולם מוצאים כל מיני תירוצים למה הם לא מצליחים ואני מצליח".

כי מהתלות, השותפות והפחד הוא אולי השתחרר, אבל גרשטיין נשאר מוצף במה שליווה אותו גם לפני שנהיה אימפריה: מלחמות אגו, פוליטיקות, מאבקים על הערכה וכבוד, ואיזו אמביוולנטיות תמידית, תת־קרקעית. כאילו גם עם עצמו הוא נאבק, למען ההערכה ונגד ההצלחה.

צילום: אריאל בשור

דוד גרשטיין בגלריה שלו בתל אביב: "אני מקדים את זמני, אני לא הולך להתחנן לגלריות"

בעוד 20 שנה יעריכו אותי

אני פוגש את גרשטיין (66) בעסק שלו, הגלריה שהקים לפני שלוש שנים ברחוב בן יהודה בתל אביב. "זה שהקמתי פה את הגלריה לעצמי זה מאוד לא מקובל", הוא אומר, משכנע בצדקתו. "להרבה אנשים זה נראה מסחרי, אבל הקדמתי את זמני. שבעתי אכזבות מגלריות. אני לא האמן הקטן שהגלריה תחליט מתי להציג אותו. אני אציג מתי שבא לי. מה הגלריסטים חושבים לעצמם? אתה שוכר ארבעה קירות, שם שלט - ואתה גלריסט. את חיי הקדשתי לאמנות. אני צריך לבוא ולהתחנף אליכם ולהגיד לכם 'תציגו אותי, תראו אותי, תעשו לי' יש לי אגו. אני לא מסוגל בגיל 60 לבוא לגלריה ולהתחנן".

כמו באמנות שלו, שקל מאוד לזהות אותה - המוטיבים, החומרים, הצבעוניות - גם בשיחה עם גרשטיין תמיד חוזרים להודאה באגו, לזעם על כל העולם ולתחושה שתמיד, תמיד, הוא מקדים את זמנו.

כיום הוא אחד האמנים המצליחים בעולם בתחום ה-multiples, יצירות שמשוכפלות במאות ואלפי עותקים הנמכרים בזול לעומת אורגינלים של אמנות. זה תחום שזוכה לירידים בינלאומיים מיוחדים ומוצג בכל העולם, במאות גלריות המתמחות בו; חלקן מתפרנסות כמעט רק מהפסלים המתכתיים של גרשטיין עצמו. קוראים לענף גם אמנות דקורטיבית, וגרשטיין מתחלחל מההגדרה, נפגע ממנה.

הוא מספר על פסלי הענק שלו שמוצבים במרכזים מסחריים ברחבי העולם. על שלושת הפסלים הגדולים - של רוכב אופניים (מוטיב חוזר בעבודותיו), של עץ עטור פרפרים ושל קיר ברוחב 23 מטר המתאר רוחב הומה אדם - בכניסה למטה של מורגן סטנלי בסיאול. על פסל בגובה 18.5 מטר במרכז העסקים הראשי של סינגפור, שנהפך לנקודת ציון בעיר ומוביל לפתיחת גלריה מקומית שתמכור רק עבודות של גרשטיין. על המוזיאון שיציג את עבודותיו ופארק הפסלים הסמוך שהוא מקים בישראל, במודיעין.

פסל מומנטום בסינגפור

אבל גם כשהוא מונה את הצלחותיו, נדמה שהן אינן מרגשות אותו כמו התערוכה מציוריו המוקדמים, שהוצגה במוזיאון הימי בחיפה ונפתחת מחר גם בגלריה שלו. "ים, בוץ ומלח על שפת ים המוות" קוראים לה, והיא כוללת ציורי אקריליק וחול על נייר של אנשים, צפים, נחים, שוכבים על החול, מרוחים בבוץ. עבודות של אמן צעיר, רעב ללחם כדבריו, שיצר אמנות פיגורטיבית בשעה שכולם היו שקועים בקונספטואליות. כשהוצגה בחיפה, מבקר אמנות באחד מעיתוני העיר כתב שזקנתו של גרשטיין, זו של הפסלים הצבעוניים, הפופולריים ומלאי החיות, מביישת את נעוריו. "איך הוא בכלל יכול לכתוב דבר כזה?", זועם עדיין גרשטיין, חודשים אחרי הביקורת. "אתה מבין? לפני 20 שנה אני ציירתי כמו שצעירים מציירים עכשיו. אז זלזלו בי כולם, היו נגד ציור פיגורטיבי. בעוד 20 שנה הילדים שלכם יידעו להעריך את מה שאני עושה עכשיו. אני ציירתי פיגורטיבית עוד לפני שגרהרד ריכטר (מהאמנים המוערכים בעולם) צייר פיגורטיבית, ועם הרבה יותר כישרון".

לא צריך לחכות 20 שנה כדי לראות את ההשפעה של הפרק הנוכחי בקריירה של גרשטיין. בדרך לגלריה שלו אני חולף על פני חלון הראווה של גלריה עדן, ובו עבודות שדומות בצורה מחשידה לאלה של גרשטיין. אני נכנס ושואל אם אלה פסלים שלו. לא, אומרים לי, אלה עבודות דומות מאוד ואפילו טובות יותר. כשאני מספר את זה לגרשטיין הוא מוחמא, ומוסיף שיש המון חקיינים. אבל רק בישראל.

רק בגיל 42 נפתחו הדלתות

הגלריה של גרשטיין בת שתי קומות. אני צועד בעקבות תיירים שמעוניינים לקנות מתנה לדודה. הם מתלהבים מהיצירות. ליד עבודה של אשה שראשה עשוי נעליים אומרת הצעירה למבוגרת: "אוי, זה ממש הפטיש שלך. את חייבת לקנות את זה". רק אז אני מבחין בגרשטיין, מתבונן בהם ומקשיב. אדם גבוה, כפוף במקצת. שיער אפור מקורזל, ומשקפיים בעלי מסגרת עגולה בצבע שחור. כן, הוא ירושלמי.

תמיד היה קצת חריג. בשנות השישים למד בבצלאל ובסנט מרטין סקול אוף ארטס בלונדון. הוא נטה לציור פיגורטיבי, אך לא הצליח להציג ולמכור. בשנות השבעים והשמונים לימד בבצלאל, את תלמידי העיצוב הגרפי והתכשיטנות. "באתי למחלקה לאמנות, ביקשתי להעביר קורס על ציור פיגורטיבי. אמרו לי: 'לא, פה זה רק אמנות קונספטואלית'. היום אני נהנה לראות מה עשיתי אז אצל הצעירים".

פסל ציפור הנפש

המלחמה בין הפיגורטיבי לקונספטואלי התגלגלה אז גם אל דפי העיתונות. גרשטיין כתב ביקורות ב"כל העיר", המקומון הירושלמי הצעיר, ואחר כך ב"דיעות אחרונות". אלה היו השנים שבהן המלחמות נהפכו לאישיות. "רפי לביא התחיל לכתוב ב'העיר' וללכלך שם על כל העולם, כולל עליי. על כל מי שלא היה לטעמו. הוא פשוט תקע להם באבי אביהם. הוא לא אהב אותי, לא הייתי אף פעם חבר שלו. היו לי הרבה ויכוחים איתו, ויכוחים פומביים. היתה לי אז תערוכת יחיד, 'מרפסות', והוא כתב עליה כמה מילים רעות. ואז אמרתי שזה לא הוגן מצדי שאני גם אמן וגם מבקר, ושאלתי את עצמי באיזה צד אני נמצא. לא רציתי להיות כמו לביא - מצד אחד אמן שרוצה שיכתבו עליו, מצד שני לוקח את הכוח שלו ותוקע לכולם. כשאני התחלתי לכתוב רציני להגן על העמדות שלי בציור הפיגורטיבי, לא רציתי לחסל אנשים".

לדעת גרשטיין, המאבק עם לביא הוא מה שתוקע לו את הקריירה עד היום. "לרפי לביא היתה אופוזיציה חלשה מאוד. אני לא השתייכתי לאף חבורה, לא יכולתי לחדור לאף גלריה, לא היתה לי אפשרות להיכנס למוזיאונים. ואז שרה ברייטברג סמל נהפכה לאוצרת במוזיאון תל אביב. היא כתבה עליי בזמנו כמה דברים נהדרים, אבל אחרי שהיא נהפכה לגרופי של רפי לביא כבר לא הייתי קיים בשבילה. היא החליטה שהכוח נמצא אצל רפי, כתבה מאמר גדול ששמו 'כוח רפי', וזה הכניס אותה לתוך זרועות הממסד. מי שלא היה עם רפי לא היה בשום מקום".

עד כדי כך? אתה לא מגזים?

"עד כדי כך. הרי למה היא כתבה את 'דלות החומר'? כדי להתחנף לכל החבורה העלובה הזאת שעשתה מעצמה מי יודע מה. זה לא היה דלות החומר אלא דלות הרוח, בהרבה מובנים. בוא נסכם שזה היה מבנה מאוד כוחני. וזה שבר אותי. הייתי בן 35, לא קיבלתי חשיפה באף גלריה ולא הצלחתי להתפרנס. הייתי רעב ללחם, ואני לא מגזים. ולמרות זאת לא ויתרתי על האמנות. הגעתי למסקנה שאני חייב להתפתח. אמרתי שאולי צריך לשנות כיוון, שאולי אמצא שפה אחרת, זה הגיל להשתנות. התחלתי לחפש וכולם אמרו לי: 'אתה צייר נהדר, בשביל מה אתה גוזר ומדביק'. שמונה שנים פיסלתי. שמונה שנים, ולא הצלחתי להזיז כלום. תערוכה פה ושם, אבל חוץ מזה כלום.

"ואז, ב-1987, באה הילה גורן, והציעה תערוכה באגף הנוער של מוזיאון ישראל. חברים אמרו לי: 'אל תעז להציג באגף הנוער, זה הופך אותך לצייר לא רציני, לנחות'. חשבתי שמשום שהעבודות שלי הן נאיביות וילדותיות, חשוב להציג אותן באגף הרציני, אבל זה לא מה שחשבו במוזיאון. ואז אמרתי לעצמי שאני מעדיף ללכת למי שרוצה אותי ולא למי שלא רוצה אותי. מטומטם לומר שאני אחכה שישאל צלמונה, האוצר של מוזיאון ישראל, יזמין אותי. אני יכול לחכות כל החיים והוא לא יזמין אותי. אז עשו לי תערוכה ענקית באגף הנוער, וכל התערוכה נקנתה בידי ידידי מוזיאון ישראל. הם סידרו לי גלריות בחוץ לארץ, בלי שאבקש, וזה פתח לי את כל השערים. באותו רגע נהפכתי לאמן מצליח. לפני זה לא גמרתי את החודש, והייתי כבר בן 42, נשוי עם ילדים".

לא מוכן להיות הפילגש

ציור של דודו גרשטיין עולה מן הים

זה היה אולי הרגע שבו גרשטיין נהפך לאמן מצליח, אבל היו עוד כמה שלבים הכרחיים בדרך. השלב הבא, ב-1995, היה הרגע שבו הוא גילה את הלייזר - "הייתי המום מהרעיון שאפשר לחתוך חתיכה כזו דקה" - כשהתבקש לעצב מזכרת קטנה למוזיאון ישראל, שנהפכה להצלחה מסחררת.

פסל אוהל מועד

ההצלחה הזו הובילה לרגע המפתח הבא - החיבור עם הגלריסט צקי רוזנפלד. "הוא עסק בפרודוקציות, ובא אליי כדי לקנות ממני כל מיני זכויות להדפסים. הוא הציע לי בעבורם תנאים משפילים. אמרתי לו: 'שכח מזה. אני לא מוכר את עצמי בגרושים. אבל אם אתה כבר פה, יש לי רעיון חדש של מגזרות. מה דעתך לנסות את זה?'. והוא אמר: 'בוא ננסה'."

גרשטיין הביא את הלייזר, רוזנפלד את הקשרים בחו"ל ואת הגישה לתרבות המולטיפלס. עם קצת סבלנות, השילוב החל לשגשג. "בהתחלה לא ידעו מה לעשות עם העבודות שלנו. יצרתי דבר שאיש לא עשה, לא ידעו איך להתייחס לזה. אמרו: 'מה נעשה עם הברזלים האלה?', וצקי אמר: 'נסו, שימו על הקיר'. אחרי שבועיים ביקשו עוד."

מהר מאוד הקימו השניים חברה משותפת, שהעסיקה 12 עובדים. רוזנפלד עודד את גרשטיין ליצור עוד ועוד מולטיפלס, הפך אותו למזוזה עם התחום, והיצירות הללו בנו את הגלריה. היה נדמה שכולם מרוויחים, והשותפות שגשגה. "היינו חברים טובים, אחד בתוך השני. אמרו שאנחנו כמו תאומים. מאוד חיבבתי אותו", אומר היום גרשטיין. אבל ב-2000, אחרי כמה שנים טובות, נפער בין השניים פער. רוזנפלד עבר התקף לב, אביו, שייסד את הגלריה, מת, והבן החליט שהעסק ישנה כיוון. ההצטרפות של האוצרת דיאנה דלאל - שגרשטיין מתעקש לקרוא לה "מזכירה" - סתמה את הגולל. "היא שכנעה אותו לעשות גלריה יוקרתית, פלצנית. היא למדה אצל מוטי עומר, שגם אותו אני לא סובל ולא מעריך. הוא פוליטיקאי ממולח מאוד של אמנות. נכנס לה ג'וק לראש שהיא תעשה מזה גלריה גבוהה, והיא הצליחה לשכנע את צקי. אמרתי, 'על הכיפאק, בוא נלך על זה, בתנאי שאני אחד האמנים שלך'. הוא הסכים. ואז הוא שאל אותי מי זה רועי רוזן, אם כדאי לו לעבוד איתו. אמרתי שכן, שאני מאוד אוהב את האמנות שלו. והוא שאל מי זה ניר הוד, והסברתי לו מי זה ניר הוד. אתה מבין? לא היה לו מושג מי האנשים האלה. אבל לאט לאט הוא הקים חבורה של אמנים, ואותי הוא החליט לשים בצד. כי מולטיפלס, או דברים כאלה שהם לא אורגניליים, פלצניים וקונספטואליים, לא משרתים את התפיסה החדשה של דיאנה דלאל המזכירה."

אוקיי, אז לא התאמת לקו של הגלריה. השם שלך מקושר לאמנות נמוכה, למה ציפית?

"אני לא מרגיש נחות ליד רועי רוזן או ניר הוד. להפך, אני מוכשר מהם. אמרתי לו: 'נצטרך להיפרד, כי אני לא אסכים להיות הפילגש. אם אני לא אהיה האמן הבכיר, או אחד הבכירים, לא אוכל להמשיך. זה שאני עושה מולטיפלס לא אומר שאני פחות טוב מהם. גם אנדי וורהול שכפל את העבודות שלו. חוץ מזה, אני עושה גם דברים אחרים, זה לא שנולדתי עם החותמת של אחד שעושה מולטיפלס. אתה הובלת אותי להצלחה ענקית של המולטיפלס. אני יציר

הכפיים שלך. הייתי אמן ואתה הפכת אותי ליצרן מולטיפלס'. לא ידעתי שאני צריך לקנות את חירותי, אבל התברר לי שזה המצב".

איך קונים חירות?

"הלכתי לבנק. הייתי צריך לקחת הלוואה. הייתי מלא חששות. אני לא ביזנסמן. אבל הגלריות שעבדו איתנו שמעו על הסכסוך, והיו מודאגות. יש לנו סוכנים בגרמניה שרוב הפרנסה שלהם היא מאיתנו. אמרו לי: 'אתה לא תפסיק את המולטיפלס'. צקי רצה הרבה כסף, ואני אמרתי לו: 'או אני או אתה. אם אתה לא מקבל את התנאים שלי, גם לך לא יהיו מולטיפלס. אתה לא תוכל להכריח אותי להמשיך לייצר'".

במילים אחרות, זה לא הכסף, זה האגו. לך יש אגו של אמן פגוע, והסתבכת עם איש עסקים שפתאום צץ לו אגו של אמן.

"לא צץ לו אגו של אמן, אלא אגו של גלריסט, שזה עוד יותר גרוע. זה הכל עניין של אגו ביני לבינו, זה מה שאמרו לי. 'מה אכפת לך?' אמרו לי, 'אתה מרוויח כסף, הוא עושה כסף'. ואני אמרתי - אין מצב. לי יש אגו ענק, הרבה יותר מלצקי, הרבה יותר מכל האמנים שלו יחד. אני לא עומד להיות פועל סיני שלהם. אתם תציגו בשורה הראשונה ואני אזיע מאחורי הקלעים? על מה יש פה לדבר? ואז, למזלי, הגלריות אמרו 'אנחנו נחתום איתך על הסכמים שלא תהיה לך בעיה להחזיר את החוב'".

רוצה הערכה. בעצם רוצה רייטינג

ההבטחה התממשה. זה עבד. "היום אני נמצא בעולם אחר. יש לי עשרות גלריות בכל העולם שעובדות רק איתי. יש לי מפעל שעובד רק בשבילי עם כ-30 אסיסטנטים. אני מפסל פסלים מונומנטליים בכל העולם. יש לי גם את הז'אנר של הפסלים הקטנים. כל מיני חברות כלכליות עושות לוח שנה עם העבודות שלי. אני פותח תערוכות בכל העולם".

הוא נשמע בו בזמן גאה ומתוסכל. רדוף על ידי מילות הגנאי "אמן מסחרי". "יכול לבוא אמן שצריך להצדיק בפני אשתו את העובדה שהוא לא כל כך מצליח, והוא אומר: 'תראי, גם אני הייתי יכול להצליח כמו גרשטיין, אם רק הייתי טיפה מתמסחר'. אתה יודע שאני מציג עכשיו בגלריה הטובה ביותר בדרום קוריאה?".

פסל קיר של דוד גרשטיין

ועדיין - דרום קוריאה, סינגפור, אלה לא מרכזי האמנות הנחשבים בעולם.

"אני לא יושב ליד הגלריות, אני צריך לעשות את הכל מפה. לא עזבתי את הארץ כמו צדוק בן דוד ומזמינים אותי לפה כאילו אני אמן ישראלי מצליח, כמו אביגדור אריכא וכאלה. אני אמן מקומי, פה, ומה שאני עושה זה מפה, ואני גם מכניס דולרים למדינה ולא מוערך מספיק על ידי אנשי אמנות. אבל אין לי ספק שאם הייתי חי בחו"ל ופועל שם הייתי במקום אחר לגמרי. להחלטה לחיות בישראל יש מחיר עצום. הייתי בניו יורק וגלריות הציעו לי הצעות מצוינות, אמרו לי: 'שב פה'. אבל רציתי לגדל את הילדים בישראל. כל אלה שמצליחים זה על חשבון המשפחה והילדים שלהם".

ואתה עדיין מצפה להערכה? רוצה שהמבקרים יבואו לתערוכת הציורים החדשה ויאהבו אותה?

"חשוב לי שיראו מה עשיתי בעבר, שיראו שמה שעשיתי אז הקדים את זמנו. בזמנו קצת זלזלו בי, נפנפו אותי כי היתה חבורה בינונית שסתמה את הפיות לכולם. עשיתי בסינגפור עבודה ב-1.3 מיליון דולר, אבל אם הממסד הישראלי היה מקבל אותי הייתי מצליח הרבה יותר. כשמגיעים אורחים מחו"ל לא לוקחים אותם לסטודיו שלי, וכשאוצרים תערוכות ישראליות בחו"ל לא משתפים אותי."

"אין לי אוצרים מהמוזיאון שדוחפים אותי, אבל אני מצליח מאוד, האמנות שלי מדברת בזכות עצמה. אני רוצה להראות את העבודות שלי, ומה שחשוב לי זה לא הגלריסט. מה שחשוב לי זה האנשים, הציבור. אני מעוניין ברייטינג, שיעמדו בתור בגלריה לראות את העבודות שלי. אמר לי פעם אמן אחד שהוא עובד בשביל שלושה אוצרים ולא בשביל אף אחד אחר בעולם, ושם הוא ימצא חן בעיניהם אז הם כבר יקדמו אותו. זו טעות, וכל עולם האמנות התעוות כי האמנים מבטלים את עצמם בשביל האוצרים — כדי שלא ייהיה מה להראות לאוצרים אחרים. הם ניתקו את עצמם מהעולם. כל הכספים של האמנות יושבים בידיהם של כמה אוצרים. אז אני אעבור מעל הראשים שלהם. לא קיבלתי מעולם אף פרס, כי אני אף פעם לא מגיש את עצמי, אני יודע שלא אקבל. אני כן יכול להגיד לך דבר אחד: כשבן אדם מגיש את עצמו לפרס ומקבל 5,000 דולר, אני אומר לך ששלושה אנשים בכל יום מכניסים את היד לכיס וכותבים צ'ק של 5,000 דולר על העבודות שלי."

הרומן שלי עם אסיה

האמן הישראלי דוד גרשטיין זוכה להצלחה והכרה בכל העולם, אך פסליו הצבעוניים זוכים לפופולאריות מיוחדת דווקא במזרח הרחוק. כך הפך פסל בגובה 18 מטר – על בסיס המשמעות ח"י – למונומנט החשוב ביותר בסינגפור

דוד גרשטיין 06 במאי 2021 **תוכן שיווקי**

פעילותי האמנותית בעולם ענפה מאוד, אך לפרק האסייתי בתוכו שמורה ייחודיות אחרת. בשנת 2008 נחנך בסינגפור הפסל "מומנטום" לאחר שב-2006 השתתפתי זוכתי במכרז עולמי להצבת מונומנט בכיכר המרכזית של רובע העסקים בעיר. כשזכיתי, עדיין לא ידעתי היכן נמצאת סינגפור על המפה. תחילה התכוונתי ליצור פסל בגובה של כ-8 מטר, אבל כשנודע לי שהתקציב הוא שש מאות אלף דולר החלטתי שאפשר ליצור בתקציב הזה פסל של 18 מטר (לא תאמינו, אבל חשבתי על ח"י הסימבולי) ולהפתעתי זה אושר והתקציב הוכפל על ידי המזמין. נדרשו שנתיים של עבודה להגיע לחנוכת הפסל וכיום הוא נחשב למונומנט החשוב ביותר בסינגפור.

מכאן התגלגלו הדברים כמעט ללא שליטה ונוצרו קשרים חדשים במדינות האזור בדרום קוריאה, טאיוואן, וכמובן סין הגדולה. הקוריאנים באמצעות גלריה GANA המפורסמת הזמינו אותי יחד עם ג'וליאן אופי ורון ארד ליצור עבודות לבניין המשופץ של מורגן סטנלי בסיאול ויצרתי שלושה פרויקטים שונים בבניין הזה ובסביבתו. לאחר מכן הגיעו הזמנות נוספות לפסלים בשכונת מגורים חדשה וקניון יוקרתי וגם תערוכות יחיד בחללי הגלריה החשובה הזו. בימים אלה אני מבצע 5 פסלי קיר ענקיים למבנה ציבור חשוב בסיאול שייחנך בחודש יולי הקרוב.

הטאיוואנים משקיעים מאמצים רבים להציב פסלים במרחב הציבורי שלהם ומלבד חברות פרטיות המבקשות להתהדר במונומנטים ראוותניים, גם הממשלה מרבה במכרזים כמעט לכל פרויקט ציבורי חדש, בין אם זו תחנת רכבת חדשה, מתחם ספורט או מרחבים ציבוריים מסוגים שונים. במובן זה זוכים אמנים טאיוואנים להזדמנויות רבות להציב עבודות שלהם

וגם אמנים זרים מצטרפים אליהם. באמצעות שתי סוכנויות פרטיות המטפלות בנושא של פיסול במרחב הציבורי הוזמנתי גם אני להשתתף וזכיתי במכרזים גדולים, בהם 12 פסלים בפארק מדע של חברות טכנולוגיה (הייטק) בעיר טאינאן (TAINAN) כולל הצבת פסל בחזית המוזיאון החדש של העיר וגם שלושה פסלים באיצטדיון האתלטיקה שבעיר סינצ'ו (HSINCHU). על פרויקט זה כיבדו אותי בפרס הראשון לפיסול סביבתי לשנת 2017 מתוך 170 פרויקטים שהשתתפו בתחרות. בעוד חודש ייחנך פסל נוסף בשם "טורנדו" בגובה 10 מטרים בחזית קניון חדיש, גם הוא בעיר סינצ'ו, המתאר טייפון של פרפרים צבעוניים בתנועה ספירלית. ראוי לציין שוועדות קשוחות ביותר בודקות את המכרזים האלו ומקפידות לא רק על קוצו של יוד בתנאי המכרז, אלא גם על שימור הפסלים שנים רבות אחרי הצבתם. הלוואי ובארץ היו לומדים קצת מהטאיוואנים.

פסל בתוך שדה של שיחי תה בסין

סין היא כמובן המדינה העשירה והשאפתנית ביותר באסיה ומשקיעה הרבה מאד בטיפול הסביבה והצבת פסלים. מדובר בפארקים ציבוריים, התחדשות עירונית, מבני ממשלה לסוגיהם וכמובן חברות ענק פרטיות הזקוקות לחיזוק הדימוי שלהן והתרומה לקהילה. בעוד כשבועיים יפתח פרויקט מעניין בו משתתפים 20 פסלים, מעצבים ואדריכלים מכל העולם שיבנו פסלים בתוך מרחב כפרי וחקלאי של כ-20 ק"מ מרובע שמטרתו למשוך לאזור מבקרים, בעיקר מקומיים, לחוות פסלים שנעשו במיוחד לטובת האירוע, דרך סיור מודרך במסלול מתוכנן שיקיף שדות ומבנים חקלאיים, ובכך יתוודעו לאזור. אני צפוי להעמיד שם פסל שנקרא "תה לשניים" המוצב בתוך שדה של שיחי תה ומורכב משני ספלי תה לבנים מהם עולים אדים צבעוניים היוצרים בין השאר רישומי פרופיל של אנשים זה מול זה. במוזיאון חדש שנבנה ליד העיר העתיקה סוג'ו יצרתי בהרמוניה עם המבנה האדריכלי עבודות זכוכית ענקיות המקיפות את המוזיאון מבחוץ ומוסיפות לו צבע ותוכן מעבר לאופיו האדריכלי הנקי והמינימליסטי. זה מסוג הדברים שיישארו עם הבניין כל עוד הוא יהיה קיים.

במתחם קרוב שבקומפלקס בו נמצא המוזיאון יצרתי שישה פסלים גדולים של שלדי סירות המוצבים במפוזר על משטח הדשא בתוך כיכר גדולה

ועגולה. הרעיון הוא שהסירות מתחברות באופן אסוציאטיבי לנהר החוצה את העיר הסמוכה סוג'ו המשמרת את אופייה העתיק ונחשבת לאתר תיירות ידוע ופופולארי מאוד.

ממד אסתטי-רוחני לתחנות מטר

בהמשך לעבודות הזכוכית האלה הוזמנתי ליצור חלונות צבעוניים (ויטראז'ים) באוניברסיטת NWPU החדשה (Northwestern Polytechnical University) במחוז שאאנשי (SHAANXI) המתמחה בלימודי עיצוב ויצרתי להם חלונות צבעוניים מודפסים (בטכנולוגיה של הדפסה קרמית שפותחה בישראל) המתייחסת לעיצוב מוטיבים גיאומטריים האופייניים לחלונות עתיקים סיניים בני מאות שנים. בפרויקט נוסף שנעשה במחוז GUIZHOU הצבתי חמישה פסלים בפארק גדול כשהמוטיב המרכזי שלהם הוא ענן של פרפרים צבעוניים המעופף מעל חלון פתוח, או מעל שני עצים לבנים, או מעל זוג רוכב על אופניים וכדומה - נושאים יומיומיים אפורים אבל עם נגיעה של טבע אקזוטי.

אם כבר מזכירים פרפרים אציין עוד עבודת קיר גדולה עם פרפרים ענקיים שעשיתי בעיר SHENZHEN בתחנת רכבת תחתית חדשה, שבה כמו בעוד תחנות מטר אחרות, מזמינים הסינים אמנים מקומיים וזרים להציב יצירות אמנות כדי שיוסיפו לתחנות ממד אסתטי-רוחני מעבר לפונקציה השימושית שלהן.

עם השנים הפכתי לבן בית בסין ולמרות מגבלות השפה יצרתי חיבור עם העולם השונה הזה דרך האמנות. נעים לחשוב שאמן שכמותי, עם מטען התרבות המערבית, יכול להשתלב בטבעיות בתרבות שונה כל כך. אני יודע שדרך הקשר הזה ספגתי הרבה מאוד מהתרבות הסינית האדירה, ואם במקרה גם תרמתי להם משהו בנגיעות הקטנות של צבע שהשארתי שם זה אושר גדול מבחינתי. נראה לי שהרומן המרתק שלי עם סין עוד לא נגמר.

לאתר החברה <<

בחזרה למדור

אמנות

דודו גרשטיין: "אני זוכה לכבוד בכל העולם — וכאן מתעלמים מקיומי"

דוד גרשטיין בסטודיו שלו. מסחרי הנוטה לקיטש צילום: אמיל סלמן

מכנים אותו אמן מסחרי וקיטשי ושנים רבות לא הציג במוזיאונים בולטים, אך פסליו של דודו גרשטיין פזורים ברחבי הארץ ובמדינות רבות — וגם בבתיים של לא מעט ישראלים. "יש קנאה בעולם האמנות כשרואים מישהו כמוני", הוא אומר עם פתיחת תערוכת ציור חדשה, ומספר על המחנק הממושך שהשרה רפי לביא ועל בחירתו בשמחה ולא בדיכאון

לעקוב

נעמה ריבה

20 ביולי 2022

כנראה שאי אפשר לבדוק זאת, אבל אם יערך סקר כזה, סביר שהוא יגלה כי האמן הישראלי שנמצא בהכי הרבה בתים בישראל הוא דודו גרשטיין. (הוא מצטנע ואומר: "אני לא יודע, אולי דווקא קדישמן?) בעשרות השנים האחרונות הוכנסו לדירות רבות של מעמד הביניים פסלי המתכת הצבעוניים שלו, שעיצובם נע בין דו לתלת־ממד ומחירם מתחיל בכמה מאות שקלים. ולא רק בבתיים. רבים מפסליו פזורים בערי ישראל וגם בערים בעולם — מסין ועד גרמניה — אבל עלות הקמתם של אלו מגיעה כבר למאות אלפי שקלים. כשמגלים את שמו,

לא מופיעות תערוכות אלא הצעות של עבודות למכירה. התפוצה הגדולה של פסליו הצבעוניים, שמורכבים מדימויים של פרפרים, פרחים, רוכבי אופניים, ציפורים ולבבות, מיתגה אותו בקרב קובעי הטעם בשדה האמנות כאמן מסחרי הנוטה לקיטש.

את גרשטיין בן ה-77 זה כלל לא מזיז מהקו האמנותי שלו. במקביל ליצירת הפסלים הנמשכת, הוא מציג עתה סדרת ציורים אישית בגלריה לושי בתל אביב. במוזיאונים הישראלים המובילים הוא לא נתלה כבר שנים רבות, וגם לא נרכש. זה מתסכל אותו, הוא מודה. "אני חושב שלא נתנו לי אף פעם את החשיפה המתאימה. יש לי פסלים מדהימים בכל העולם, אני זוכה לפרסים ולכבוד — וכאן מתעלמים מהקיום שלי".

"אני מתכנן את החיתוך ומכל דימוי חותכים כמה שכבות. החיתוך מבוצע במפעל וזה חוזר אליי כדי לצייר על המתכת. אני מרכיב את זה. הכל מתוכנן עד הפרט האחרון ומבוצע בישראל"

בסטודיו של גרשטיין. מסחרי הנוטה לקיטש צילום: אמיל סלמן

גרשטיין נולד בירושלים להורים שעלו מפולין, והוא אח תאום למאייר יונתן גרשטיין. בילדותו עברו לרמת גן ואת רוב חייו הבוגרים בילה בירושלים. הוא למד אמנות וציור בפר"ז, לונדון, ניו יורק וגם באקדמיה "בצלאל" בירושלים, שבה גם לימד. כאמן מתחיל שנמשך לציור בסוף שנות ה-70, הוא חווה בעיקר זלזול כלפי הציור הפיגורטיבי. "אני חלק מדור המדבר, זו היתה התקופה שרפי לביא נתן את הטון וכל מי שצייר פיגורטיבי, צחקו עליו. זה היה בית דין שדה", הוא טוען בדומה לדור הציירים בני גילו. "רק אחרי שהוא מת חזרו לצייר. היום מקבלים יותר את הציור. יש הרבה אמנים צעירים בתחום, כמו אמניות הברביון החדש" — הוא מתכוון לאמניות כמו זויה צ'רקסקי ואנה לוקשבסקי — "ואני מרגיש שאני יכול לצייר ולהרגיש בבית. במקביל, אני ממשיך לפסל".

כשהוא אומר "מפסל" זה נשמע פעולה פשוטה, חיתוך במסור. לא כך במקרה של גרשטיין. במשך שנים הוא מתחזק מפעל בן כמה קומות באזור התעשייה הר־טוב. לפני הקורונה העסיק כ-30 עובדים ובשנתיים האחרונות צומצם הצוות ל-17. "אחרי שעשיתי עשרות פסלי עץ והציגו אותי באגף הנוער במוזיאון ישראל, ב-1995 גיליתי את הלייזר ועברתי למתכת".

בסטודיו של גרשטיין. "אני מרגיש שאני יכול לצייר ולהרגיש בבית" צילום: אמיל סלמן

הפסלים של גרשטיין מורכבים לרוב משכבות של דימויים דו־ממדיים, שמונחים זה על זה בצפיפות כך שנוצר מראה תלת־ממדי. "אני מתכנן את החיתוך ומכל דימוי חותכים כמה שכבות. החיתוך מבוצע במפעל וזה חוזר אליי כדי לצייר על המתכת. אני מרכיב את זה. הכל מתוכנן עד הפרט האחרון ומבוצע בישראל". חלק מהעבודה מבוצעת על ידי עובדיו. "למשל, אני מצייר על נייר, אני לא עובד עם מחשב. העובדים שלי לוקחים את הציור ומתרגמים אותו לציור ממוחשב שהלייזר יודע לקרוא".

מבחינתו, העובדה שהאמנות שלו יכולה להימצא בכל מקום זה הישג. "אמנות צריכה להיות נגישה ובגובה העיניים. לכן גם עשיתי אובייקטים קטנים שאנשים יוכלו לרכוש. זו חלק מהאידיאולוגיה שלי, שכל אחד יוכל לקנות אמנות גם אם זה פסל קטן".

אתה לא מרגיש שזה הופך את האמנות למוצר מעוצב?

"אני לא עושה אמנות כדי שתמצא חן בעיני איזה אוצר. האמנות שלי פתוחה לכולם, יש כאלו שיראו אותה בצורה אחת ואחרים שיראו אותה אחרת. אם אחד אומר שהאמנות שלי היא עיצוב ואחר אומר שהיא משחק ואחר שהיא פסל, זה בסדר גמור".

פסל "גל הפלוטון" בטייוואן. אורכו 14 מטר וגובהו 4 מטר צילום: דודו גרשטיין

ד"ש ממירה לפידות

גרשטיין הציג בתערוכות בדרום קוריאה, סין, גרמניה וברזיל. ברחבי ישראל פזורים עשרות פסלים שלו וגם באנגליה, שווייץ, סינגפור, טייוואן, תאילנד, סין וקוריאה.

בשונה מאמנים אחרים, הוא הקים גלריה משלו שפעלה שנים ארוכות ברחוב בן יהודה בתל אביב. "לא היתה לי גלריית־בית שאימצה אותי ולכן עבדתי עם הרבה גלריות בעולם. נחשפתי לקהלים גדולים וגם מבחינה כלכלית זה היה לי הרבה יותר נוח. הגלריה בבן יהודה היתה כמו חלל ראויה. אבל באיזה שלב התעייפתי מזה, זה לקח ממני הרבה אנרגיות. אין בארץ שוק מספיק גדול והגלריה לא הצדיקה את עצמה כלכלית. כשהיא פעלה, הצגתי גם אמנים אחרים, ללא תשלום, רק מתוך רצון להבליט אותם. אמרו אז שלא יכול להיות שאני גם אמן וגם גלריסט ולא היתה התייחסות לתערוכות. אז סגרתי".

אולי יש ביקורת עליך כי אתה גם איש עסקים?

"אני לא תמיד יודע מה מתרוצץ בראש של אנשים. יש קנאה בעולם האמנות כשרואים מישהו כמוני, אז יש כל מיני דיבורים מפה ועד ההודעה החדשה. אני חי בשלום ועושה רק מה שטוב לי ויש לי פידבקים נהדרים מכל העולם. הרבה פעמים ההחלטה להציג מישהו במוזיאון קשורה לכל מיני אינטרסים, למשל, איך אמן קשור לגלריות מסוימות".

מפתיע לגלות שאחייניתו של גרשטיין היא האוצרת מירה לפידות, אחת הדמויות החזקות בעולם האמנות המקומי, מי שהיתה ראש אגף האמנויות במוזיאון ישראל והיום היא האוצרת הראשית של מוזיאון תל אביב. "היא היתה כמובן בתערוכה והיא גדלה על האמנות שלי, אבל זה ברור שאני לא אקבל ממנה שום תמיכה, כי יאשימו אותה בנפוטיזם. אז אני עושה את שלי. אני לא רץ לחפש תומכים".

האחיינית מירה לפידות. "ברור שלא אקבל ממנה שום תמיכה" צילום: פרנס ניתאי

"לפעמים אני מרגיש כמו איזה צייר מתחיל. אני כותב לכל מיני אוצרים, 'בואו תבקרו, יש לי סטודיו'. לא מתייחסים אליי"

וזה לא מתסכל?

"לפעמים אני מרגיש כמו איזה צייר מתחיל. אני כותב לכל מיני אוצרים, 'בואו תבקרו, יש לי סטודיו'. ואני עובד בחלל של מאות מטרים, כמעט כמו מוזיאונים — ולא מתייחסים אלי. הם לפעמים עונים שיבואו וזה מתסכל, אבל אני לא מתחנן לאף אחד. רוב הפעילות שלי היא בחו"ל ושם מאוד מכבדים אותי וגם מציגים אותי".

יש לך דימויים שחוזרים על עצמם. בעיקר אופניים ופרפרים.

"האופניים למשל זה זיכרון ילדות של אמא שלי שרכבה על אופניים וגם אני אהבתי לרכוב על אופניים והאופניים ליוו אותי לאורך החיים. היום אני כבר לא ממש רוכב. האופניים התחברו לפיסול הצבעוניות, החזרתיות. פרפרים זה סיפור אחר, זה משהו שנכנס לעבודה שלי בגיל מאוחר. תכננתי להתייחס לשפתיים, אמרתי שאני רוצה להעביר את התחושה ולקחת את הפרפרים בתור מטאפורה לרגישות של שפתיים. היו לזה תגובות מדהימות. ושאלתי את עצמי למה אנשים נמשכים לפרפרים. תמיד זה היה נראה לי כמו משהו שילדות מצירות במחברת, אבל נכנסתי לעולם הזה וגיליתי שם המון דברים, חלקם מופשטים יותר, וזה הפך למוטיב."

"עוד מוטיב חוזר אצלי זה משיכות מכחול שמושפעות מאמני פופ. אני גם מכניס יותר ויותר הולכי רגל — אני מסוקרן מהתופעה העירונית של המוני אדם הולכי במין נחיל. כל המוטיבים האלו יחד מסמלים מבחינתי שאנחנו חיים במציאות אורבנית וחולמים על הטבע".

בסטודיו של גרשטיין. "מסוקרן מהתופעה העירונית של המוני אדם הולכי במין נחיל" צילום: אמיל סלמן

למה אתה שומר על אותו סגנון?

"כשהתחלתי לפסל, רציתי שיהיה לי סגנון שיזהו ממאה מטרים. כשמצאתי את השפה שלי בחיתוכי לייזר, זה פתאום הפך למשהו מזהה. יצרתי סוג של ז'אנר וזה בדיוק החותם שלי".

לא חשבת אף פעם לשנות סגנון?

"לא. בפיסול יש לי שפה מסוימת ובציור שפה אחרת. כמו שאת לא יכולה לשנות את הקול שלך או את כתב היד שלך, אני לא יכול לשנות

סגנון. ניסיתי לעבוד עם חומרים אחרים, אבל אני מעדיף לעבוד עם מה שהכי נוח לי".

רומן עם הבנק

התערוכה הנוכחית קרויה "כזה וכזה" וכוללת ציורים בשני פורמטים ועבודת חיתוך מתכת מצוירת, המוצגים כתערוכת-יחיד בחלל. גרשטיין בוחר הפעם לראשונה בסיטואציה אינטימית שבה הוא משקיף פנימה אל עצמו — בשונה מהמבט המשקיף החוצה אל היום-יום. בסדרת ציורים הוא עומד מול מראת המקלחת ומבצע פעולות פשוטות כמו צחצוח שיניים וגילוח.

מתוך התערוכה "כזה וכזה". מתכנס אל עולם פנימי
צילום: יגאל פרדו

מאיר לושי, שאוצר את התערוכה, כתב בטקסט המלווה כי "בחלק מהדיוקנאות נלכדים רגעים שבהם הוא נראה מתכנס אל עולם פנימי, אבל באף אחד מהם הוא לא מסגיר פרטים מהאופק שאליו הוא משקיף. אופי משיכות המכחול, הבחירות הצבעוניות והאפיון הזוויתי של הרקע מאחורי הפורטרטים משמשים את גרשטיין כדי להגביר את תחושת האינטימיות אבל לא כדי לחשוף מעבר לכך". לושי מציין כי לצד דיוקנאות האמן שנדחסו לפורמט מצומצם, מוצבות עבודות בפורמט גדול הרבה יותר ובהן גרשטיין מצייר את חלל האמבטיה ששימש כרקע לדיוקנאות. "בציורים האלו בולטת היעדרותו של האמן, הריק נמתח מקצה אחד של הקנבס לקצה האחר ובתוכו הוא משתקף באמצעים שונים — אם לא נוכח בפועל, אז נוכח כנעלם, כזה או כזה".

מתוך התערוכה "כזה וכזה"
צילום: יגאל פרדו

בעבודה האחרונה בסדרה, צייר גרשטיין על מתכת חתוכה בלייזר אותו ואת אחיו התאום. התערוכה מוצגת כשיתוף פעולה בינו לבין לושי.

למה הכוונה "שיתוף פעולה"?

לושי: "אני לא גלריסט קלאסי, אני לא מייצג. אם אני רואה אמנית או אמן שבדיאלוג בינינו יהיה אפשר להוציא גוף עבודות, אז אני מפתח

איתו דיאלוג". לושי כבר עבד בין השאר עם האמנים איה בן רון, יהודית ספורטס וציבי גבע.

זו כן תערוכת מכירה?

"זה ביזנס, אבל יש לי נישה ספציפית. בעולם זה מאוד מקובל, כי אמנים עובדים עם כמה מקומות ואני לא מבקש בלעדיות ואני נותן את כל כולי. אני מכיר את דודו המון שנים, יש לי עבודות שלו משנות ה-70. אמרתי לו, 'בוא איתי להרפתקה'. הוא אמר שהוא יצייר את עצמו ותוך כדי דיברנו על זה שהוא יסובב את המבט ואז הוא הגיע לצייר את המקלחת. הוא מקצוען מהדרגה הראשונה וכל הציורים שמוצגים הם מהשנה האחרונה".

את הציורים גרשטיין עושה מצילום. "אני עושה סוג של סלפי ומצייר על פיו. היום אני כמעט לא מצייר מהתבוננות. אני לא צייר ששם שולחן וחפצים ומצייר או מושיב מישהו כמו שעושים אחרים. ואני גם לא מקרין — אני מצייר ביד חופשית ויש הרבה דברים שאני מפשט. אין לי רצון להגיע להיפר-ריאליזם".

מתוך "כזה זכזה". "עושה סוג של סלפי ומצייר על פיו" צילום: יגאל פרדו

"זה ביזנס, אבל יש לי נישה ספציפית. בעולם זה מאוד מקובל, כי אמנים עובדים עם כמה מקומות ואני לא מבקש בלעדיות ואני נותן את כל כולי"

יש פער גדול בין הציור שלך, שהוא אישי, מנלכולי, לבין הפיסול הצבעוני, הנאיבי, הקיטשי.

"זה נכון. יש פער גדול. כשעסקתי בהתחלה בציור, הרגשתי באיזה שלב שאני נסחף לציור דיכאוני. אמא שלי היתה דיכאונית ולא רציתי להיות במקום הזה. הרגשתי שזה כבד. גם ככה הרבה מהציור הישראלי הוא דיכאוני וכהה וקודר. כשהתחלתי עם הפיסול משכתי את זה לכיוון פופי וצבעוני וזה שיחרר אותי. בפיסול הפכתי לילד, לאדם משוחרר, לעומת הציור שבו הייתי מחובר יותר לעצמי ולתולדות

האמנות. עכשיו כשאני חוזר לציור יש עדיין חלק מהמלנכוליות שהיתה פעם. יש אצלי שני צדדים: את הצד האפל שאני מחביא והצד השני שהוא צוהל יותר".

במקביל לתערוכת היחיד, משתתף גרשטיין בתערוכה קבוצתית של אמני קבוצת "רדיוס" באוצרות רוני גריפית. סיפורה של הקבוצה התחיל לפני 40 שנה, כשהצייר נפתלי גולומב חבר לציירים שמעון אבני וג'ון בייל במטרה לקבץ אמנים בעלי מוניטין שהממסד האמנותי לא חפץ ביקרם. גולומב שם עין על החלל הגדול של בנק דיסקונט, שעמד ריק בדיזנגוף סנטר, לאחר כמה פעמים שניסו לעשות בו שימושים אחרים.

מתוך ההזמנה לתערוכה של אמני קבוצת "רדיוס". סיפורה מתחיל לפני 40 שנה צילום: ירום ורדימון

גריפית גולל את המשך הסיפור בפייסבוק: גולומב הלך ביחד עם אביו, הצייר יהושע גריפית, לליאון רקנאטי ממשפחת הבנקאים, והם הציעו לו להפוך את החלל הגדול לגלריה שתנוהל על ידי האמנים. "רקנאטי, שהיה בקשר טוב עם אמנים נוספים מהקבוצה, הסכים בתנאי שיציגו תערוכות ללא הפסק במשך שנה. הבנק תרם את השכירות בעלות של מליון וחצי לירות בחודש. בזכות ההצלחה הוארך החוזה לשנתיים. לאחר מכן הגלריה נסגרה והקבוצה התפזרה", תיאר גריפית. הקבוצה נתקלה בביקורת בעיתונות ובעולם האמנות על כך שהציירים בה מסחרים והם אף כונו "ועדת קישוט".

בין השנים 1982-1984 הוצגו בחלל 200 אמנים. בניגוד לקו הסגנוני האחיד של התקופה, "רדיוס" צידדה בריבוי סגנונות וחיפשה קו איכות באמנים הוותיקים והצעירים שהציגו בה. את הלוגו לקבוצה עיצב חתן פרס ישראל, המעצב ירום ורדימון. גרשטיין הצטרף לקבוצה רק ב-1983, לאחר שגולומב עזב. הוא הציג תערוכה מסדרת ציורי ים המלח שלו. אחד מהם, "איש הבוץ", מוצג כעת בתערוכה הקבוצתית.

"איש הבוץ", 1990. מוצג כעת בתערוכה של "רדיוס"

צילום: יגאל פרדו

זוהי התערוכה הראשונה על קבוצת "רדיוס" ולצד גרשטיין מציגים בה גם שמעון אבני, יהושע גריפית, יאן ראוכוורגר, צבי טולקובסקי ועוד

פיינגרש ומספר אמנים שמתו: ג'ון בייל, דוד בן שאול, אירה ראוכוורגר, טובה ברלינסקי (שמתה השנה בגיל 107), נפתלי גולומב, חיים קיווה, ופנחס עשת.

גם כלב משתין

כשגרשטיין מדבר על הפיסול במרחב הציבורי הוא מסגיר מצוקה. "נורא קשה לעשות פסלים בארץ, כי לא מתחזקים אותם. עשיתי למשל פסל ענק ברחובות בהזמנה של העירייה ב-1988, והוא עמד בחזית העירייה. לפני כמה שנים הם שינו את הכיכר ופשוט זרקו אותו בלי להודיע לי, עד שמצאתי אותו אחרי המון זמן זרוק בחזית של מחלקת הגנים. הם לא הסכימו להשקיע בשיפוצו למרות שעשו בו שמות.

"בהרצליה עשיתי שדרה של אגרטלי פרחים. עם השנים הפסלים דוהים ואף אחד לא מוכן לחדש את הצבע. וגם בחולון וברמת גן נותנים לפסלים שלי להידרדר. אני לא אמור לתחזק אותם על חשבוני. הפסל היחיד ששיפצתי הוא באוניברסיטת תל אביב, כי נחשפים אליו הרבה אנשים והיה לי חשוב".

פסל התפוז ברחובות. "מצאתי אותו זרוק" צילום: דודו גרשטיין

"אני שמח שמטפסים על פסל או נוגעים בו, אין לי בעיה עם זה בכלל. אני רק לא אוהב שכופים על הפסלים כל מיני תקנות"

בתל אביב מחוץ לאוניברסיטה לא היה לך אף פעם פסל?

"היה. גם הוא נעלם. בזמנו העירייה ביקשה שאעשה פסל ברחוב דיזנגוף. עשיתי מחווה לקפה כסית והפסל היה מחובר לאחד העצים. הוא הורכב משולחן, כוסות וחרטתי שיר של אלתרמן, והיה גם כלב משתין. זה עמד ככה כמה שנים, ואז מישהו אמר שזה פוגע בעץ והחליטו להזיז. אמרתי שאני לא נוגע בפסל ובסוף הזיזו אותו 200 מטרים. אחרי שנתיים שוב זה הפריע למישהו ושוב הזיזו אותו. הכלב נשאר איזו תקופה ובסוף גם הוא נעלם. זה היחס של עיריית תל אביב.

אבל פשוט כבר אין לי כוח, גם לא לתביעות. אני לא אתחיל להופיע בבתי משפט".

מצד שני, הוא נהנה לראות ילדים מטפסים על הפסלים שלו. "אני שמח שמטפסים על פסל או נוגעים בו, אין לי בעיה עם זה בכלל. אני רק לא אוהב שכופים על הפסלים כל מיני תקנות. אחרי התערוכה שלי במוזיאון ישראל, אדריכל הנוף שלמה אהרונסון הזמין אותי לעשות פסל לאיזה גן שהוא תיכנן, וחייבו אותי בכל מיני תקנות בטיחות שקילקלו את הפסל. זה הפך אותו לתא כלא. בשביל כיסוי תחת היה צריך למנוע מהילדים כל מיני דברים".

חשוב לו להבהיר, עם זאת, שהוא לא ממורמר. "למרות תסכול מסוים, או אכזבה, אני חי נהדר. הרבה ציירים לאורך ההיסטוריה, גם מפורסמים מאוד, עשו פשוט אמנות טובה או יפה. הם לא בהכרח דיברו על בעיות חברתיות או פוליטיות. אני מתמקד בחיים שלי, בסביבה שלי, ולא עניין אותי אף פעם להיות פוליטי. למרות שאם תשאל אותי, אני בצד השמאלי של המפה".

הצג עוד

מערכת | הנהלה | מדיניות פרטיות | תנאי שימוש | צרו קשר | רכשו מינוי | ביטול מינוי דיגיטלי | שאלות ותשובות | פרסמו אצלנו

חדשות, ידיעות מהארץ והעולם - הידיעות והחדשות בעיתון הארץ. סקופים, מאמרים, פרשנויות ותחקירי עומק באתר האיכותי בישראל

© כל הזכויות שמורות להוצאת עיתון הארץ בע"מ

"מסחרי ודקורטיבי אינן מילות גנאי": ראיון עם דוד גרשטיין, יוצר אופטימי

עבודותיו הקטנות מוכרות מחנויות העיצוב, אך עיקר הפעילות היא פסלי קיר וחוצות ענקיים, שהפכו לפופולריים באסיה. ביקור בסטודיו ובמפעל האמן, שמעסיק 25 עובדים

ענת ציגלמן

Share

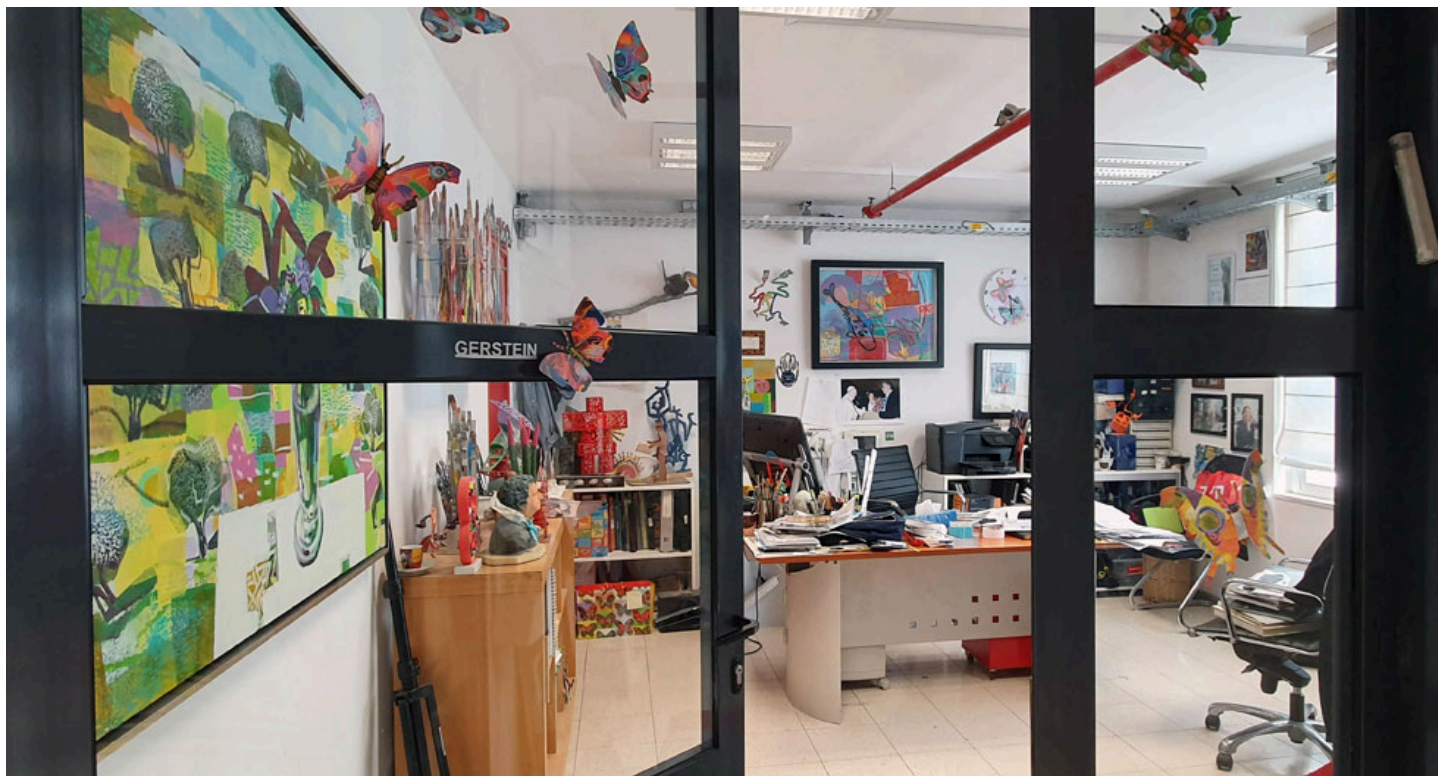
09:20 26.11.19 24 תגובות

כתבו לענת

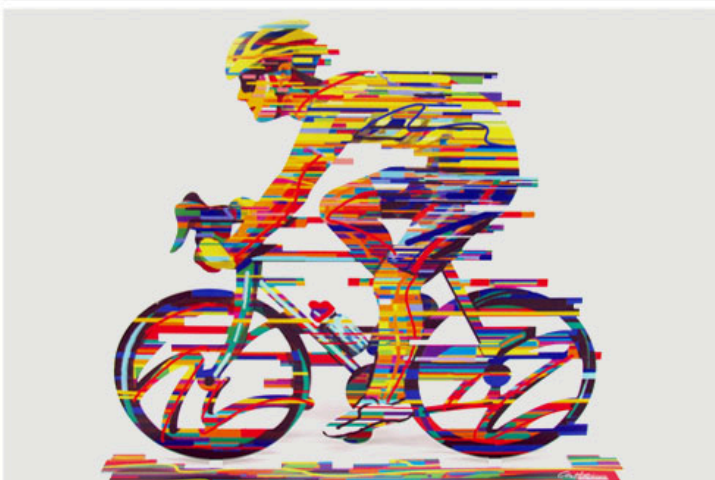
לעמוד של ענת

"אני רוצה שהאמנות שלי תענג אנשים". צפו בראיון עם גרשטיין

משרדו של גרשטיין במפעל שבאזור התעשייה הר טוב. מעבר למסדרון יש לו סטודיו עצום לציון, וביתר קומות הבניין עובדים האסיסטנטים שלו ופועלי הייצור - 25 בסה"כ (צילום: ענת ציגלמן)

הקולקציות של גרשטיין בחנויות העיצוב והמתנות מתחדשות כל הזמן. מחיר פריט קטן מתחיל ב-350 שקלים (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

בקומת מכונות הדפוס. "חשבתי שאני רוצה להגיע להרבה יותר אנשים, לא רק לאלה שיכולים לרכוש אמנות בכסף טוב. אז התחלתי לעשות אובייקטים קטנים, שלא יהיו מצוירים ביד אלא מודפסים, אבל שיהיה להם מחיר נמוך ושהיו נגישים. את אלה הקהל הרחב מכיר, את פסלי החוצות הענקיים - פחות" (צילום: ענת ציגלמן)

פסל חוצות בסינצ'ו, טאיוואן. "פיתחתי סוג של פסלים, שבנויים משכבות מתכת בצבעים בוהקים. אמנם הגעתי לעשות פסלים מונומנטליים בסופו של דבר, אבל עדיין נשארת צייר. כי גם הפסלים שלי הם מצוירים" (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

ברחבת המוזיאון לאמנות, טיינאן, טאיוואן. "בסופו של דבר, הפסלים הגדולים שלי הם אלה שמממנים את כל היתר. הפסלים הקטנים נועדו לעשות לי היכרות עם העולם" (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

עכשיו, אחרי 30 שנות הפסקה, הוא חוזר לצייר. בין היתר, 20 רישומי אקוורל שלו מוצגים בתערוכה peep show, במסגרת שבוע האיר שמתקיים בימים אלה בתל אביב (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

תגיות: עיצוב, איר, דוד גרשטיין, מתנות

לסטודיו של דוד גרשטיין הגענו כמעט במקרה. אחת התערוכות המשתתפות בשבוע האיר, המתקיים בימים אלה בתל אביב, היא **תערוכה של רישומים אירוטיים**, מחווה למאייר טומי אונגרר, בגלריה גרשטיין. מלבד שושקה אנגלמאיר, קרן כץ ואיתי רון גלבוש משתתף בה בעלי הגלריה עצמו, עם סדרה של 20 איורי אקוורל, המתארים מופע של חשפנית מול עיניהם הפעורות של גברים הצופים בה.

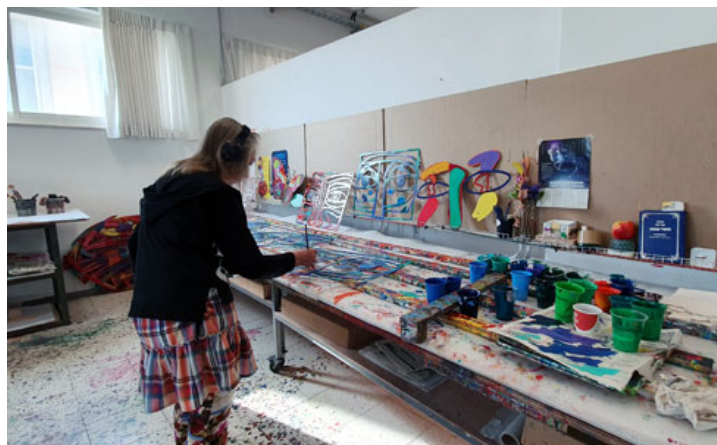
זו היתה ההפתעה הראשונה: המפגש עם ציוריו של גרשטיין, המוכר יותר בפסלוניו המתכתיים והצבעוניים, שנמכרים בחנויות עיצוב ומתנות.

איור אחר מתוך התערוכה peep show. "הסיטואציה הזו, של עירום חסר הגנה, שמבדר קבוצה של אנשים, רובם גברים, שנמצאים בעמדה של מציצנים – הביכה אותי" (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

ההפתעה השנייה היתה הסטודיו: בניין בן ארבע קומות באזור התעשייה הר טוב. לכאן מגיע גרשטיין בן ה-75 כמעט מדי יום, מתשע עד שמונה בערב. מבחוץ אפשר לחשוב שזה בניין משרדים סטנדרטי, מלבד חתימת האמן, שמעטרת את חזיתו במתכת אדומה. ארבע הקומות מרווחות, מצוחצחות ומלאות בעבודותיו בכל פינה: כאן יש לו סטודיו עצום לציר, משרדים, אולם תצוגה, מפעל ומכונות דפוס, אולם אריזה ושינוע, ארכיון אדיר של ציורים ואפילו דירת מגורים קטנה, נוספת לדירתו החדשה ברמת גן.

בשתי קומות של ייצור עמלים 25 אנשי צוותו על שתי רמות של עבודות: למטה מכונות דפוס המדפיסות סדרות לא ממוספרות של פסלונים שלו, הנמכרים בארץ ובעולם במחירים נגשים (מ-350 שקלים); ולמעלה פסלי מתכת גדולים יותר, ממוספרים, שאותם צובעים ביד האסיסטנטים של גרשטיין.

אסיסטנטים מציינים ביד את העבודות הגדולות יותר, לפי אבות טיפוס שגרשטיין מניח לפניהם (צילום: ענת ציגלמן)

בכל מקום תלויות עבודות שונות בצבעים ניאונים (צילום: ענת ציגלמן)

אפילו מעל כיור הרחצה (צילום: ענת ציגלמן)

הצבעים שבהם הם משתמשים לקוחים מתעשיית הרכב. בשנת 1995, כשגרשטיין החל לעבוד עם מתכת חתוכה בלייזר, הוא חיפש צבעי כיסוי חזקים, והתאהב גם בנראות שלהם: גוונים בוהקים ונקיים, כמעט ניאונים. "זה מתאים לי", הוא מסביר. "ומבטא אותי באופן מושלם".

"בעצם, פיתחתי ז'אנר"

"תמיד רציתי להיות צייר", מספר גרשטיין על תחילת הדרך. "למדתי ציור וכשהתחלתי לעבוד הייתי צייר, אבל צייר נראטיבי, שבתקופה ההיא, בשנות ה-70, זה נחשב למשהו ששייך לעבר. ציור שמתאר דברים או מספר על עצמך ועל הסביבה לא היה מקובל.

ציור של גרשטיין משנות ה-70 (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

"בתחילת שנות ה-80 התחלתי לגשש את דרכי לכיוונים אחרים. גזרתי את הציורים שלי והרכבתי אותם בצורות חדשות. רציתי לתת להם נפח, ממד נוסף. עבדתי כשמונה שנים לפתח את הנושא, בתחילה בקרטון ובעץ ואז במגזרות אלומיניום, עד שקיבלתי ב-1987 תערוכה במוזיאון ישראל, ומאותו רגע הוכרתי כפסל".

העבודה הראשונה במעבר מהדו לתלת ממד, 1980 (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

לצד כרזת התערוכה במוזיאון ישראל, 1987, שסימנה את נקודת המפנה בקריירה (צילום: ענת ציגלמן)

אך גרשטיין ראה את עצמו תמיד, ורואה את עצמו עד היום, כצייר, "שמרחיב את גבולות הציור אל התלת ממד. גם הפסלים שלי הם בעצם ציורים. ובעצם פיתחתי ז'אנר. זה היה אז דבר חדש בעולם, וזה התקבל מאוד באהדה. לאט לאט הסטודיו גדל, נעזרתי גם באסיסטנטים, והפעילות עברה מהארץ יותר לחו"ל".

שיעור בהפצה ובכלכלה

עם עליית המחירים של עבודותיו, הוא מספר, "חשבתי שאני רוצה להגיע להרבה יותר אנשים, לא רק לאלה שיכולים לרכוש אמנות בכסף טוב. אז התחלתי לעשות אובייקטים קטנים, שלא יהיו מצוירים ביד אלא מודפסים, אבל שיהיה להם מחיר נמוך ושהיו נגישים לקהל הרחב. ראיתי את זה כסוג של אסטרטגיה, שבה אני מפיץ את עצמי ושולח שגרירים לעולם, ואז יגיעו אלי גם אנשים שיתעניינו בדברים אחרים".

הגלריות שאיתן עבד אז לא אהבו את הרעיון. "אפילו התנגדו לזה, וחשבו שאני אהפוך את עצמי לאמן של מתנות וכו'. ואני לא הסכמתי איתם. חשבתי שאם אתה מגיע לקהל רחב אתה פותח את עצמך הרבה יותר מאשר אילו אתה מחכה שייציגו אותך במוזיאון או בגלריה, שזה קורה לעיתים די רחוקות.

"בגלל שזה הצליח מכירים אותי כאמן של הפסלים הקטנים והעיצובים ופחות אולי בעבודות היותר חשובות לי, פסלי הקיר וכו'. אני חושב שאמן צריך ללכת בדרכו ולעשות את מה שהוא מאמין. עובדה שאני עד היום הולך וגדל ומקבל הזמנות מכל העולם. והיום אני רואה שהרבה אמנים הולכים בכיוון הזה: מצד אחד עבודות באלפי דולרים ומצד שני עושים אובייקטים קטנים, שאנשים יוכלו לשים בבית על המדף ולהרגיש שיש להם חלק ביצירה של האמן. ואני חושב שזה כיוון נכון".

חנוכיה. פרפרים ואופניים הם שני מוטיבים פופולריים (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

מסדרת שעוני הקיר (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

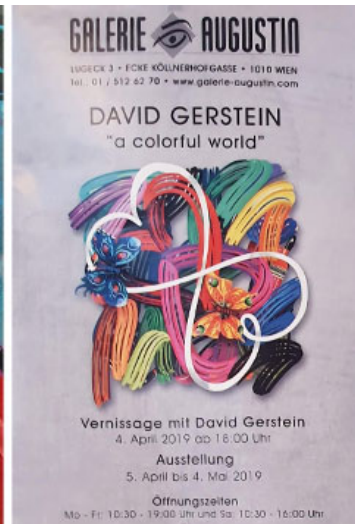
מבחינה כלכלית, לדבריו, לא כאן עיקר הפרנסה: "המחירים נמוכים והייצור די יקר, אז הרווח שם אינו גדול. אבל הגישה לקהל היא זו ששווה את המאמץ. בסופו של דבר, הפסלים הגדולים שלי הם העיקר, הם אלה שמממנים את כל היתר. הפסלים הקטנים נועדו לעשות לי היכרות עם העולם".

גלריה משלו

גם גלריית בית של אמן אינה מחזה נפוץ. גרשטיין פתח את הגלריה שלו, ברחוב בן יהודה בתל אביב, לפני 11 שנה. "הרבה שנים עבדתי עם גלריות, כמקובל, אבל נתקלתי בהרבה עוולות שגלריות עושות לאמנים", הוא מסביר. "אחרי כמה פעמים שנכוויתי, החלטתי שבעצם, למה אני צריך את התיווך הזה? יש לי אפשרות להקים גלריה משלי ולהיות נגיש לקהל כל הזמן. למה לי לחכות שנתיים עד שגלריה תציע לי תערוכה? יש לי דברים להראות ויש לי חלון ראווה, ולדעתי זה חלום של כל אמן. אבל מעט אמנים מעזים לעשות את זה, או יש להם את האמצעים לעשות את זה. אני רוצה לדבר אל הקהל באופן ישיר".

הגלריה (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

כרזות של תערוכות שלו בווינה ובשנגחאי (צילום: ענת ציגלמן)

למה לדעתך אנשים אוהבים את העבודות שלך?

"אולי זה משהו בתפיסת העולם שלי. יש לי תפיסת עולם אופטימית, ואני רוצה שהאמנות שלי תענג אנשים. יש אמנים שרוצים לעצבן, יש כאלה שרוצים לגרום לדיכאון, ואני רוצה לראות את הדברים באור בהיר יותר. לתוך זה אני מכניס את הרעיונות שלי, את המחשבות של על העולם, אבל הצבעים הם אופטימיים והצורות הן נעימות. ואני חושב שגם הרעיון הזה שפיתחתי, של השכבות, שהיה לגמרי חדש, גרם לאנשים התרגשות, וזו אחת הסיבות שאנשים אהבו את זה או אוהבים את זה עד היום".

מה אתה משיב למבקרים שקוראים לאמנות שלך מסחרית או דקורטיבית?

"אני אומר שקודם כל דקורטיבי היא לא מילת גנאי, אני חושב שדקורטיבי זה חלק ממה שאמנות צריכה להיות. אם אומרים עלי מסחרי, אז אני שואל, מה לא מסחרי? כלומר, האם אמנים עושים את העבודות שלהם ונותנים אותן בחינם? כשגלריה מצליחה ומוכרת טוב, האם לקרוא לה מסחרית זו מילת גנאי, או מחמאה? אני חושב שזו מחמאה.

פסלי קיר. במציאות הם גדולים: כשני מטרים אורך (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

פסל הקיר "שדרות רוטשילד". גרשטיין עבר לרמת גן באחרונה, אחרי 45 שנה בירושלים (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

"יש אנשים שחושבים שמסחרי זה כאילו רמה ירודה. זה לא המקרה שלי, כי אני עושה בדיוק מה שאני אוהב לעשות ומה שאני רוצה לעשות. האמן המיוסר, בעיני זה סוג של מיתוס. אני לא חושב שפיקאסו, או מאטיס, היו אמנים מיוסרים. אני לא נולדתי מיוסר ואני לא בא להעביר ייסורים לעולם."

לא פיתחת את הכיוון שלך כי ראת שזה תופס?

"לא. הפסלים הרב שכבתיים, זה לקח שנים עד שהגעתי לרעיון הזה. עכשיו הייתי בטאיוואן בתערוכה, וניגשו אלי אנשים ושאלו אותי, כמה זמן לקח לך לצייר את העבודה הזו, אז הסתכלתי עליהם ואמרתי, 40 שנה. כי זה לפתח שפה משלך, זיהוי משלך, ולהגיע איתם לרמה כזו שתוכל להתחרות בכל מה שקורה בעולם. אני מציג הרבה בסין, בקוריאה, בטאיוואן, בסינגפור."

למה דווקא באסיה?

"קשה לי לנתח את זה. אני גאה בזה שהם מוכנים לקבל אותי, כי יש להם כל כך הרבה משלהם. הם יכולים לקחת כל פסל בעולם, והם לוקחים אותי, ולא בגלל שאני יותר זול."

טורנדו של פרפרים

"ההיקף שלי היום גדול", אומר גרשטיין. "יש לי 25 איש שעובדים איתי, ויש לי היקף שמסוגל להחזיק צוות בגודל כזה. פסלי החוצות הם בהיקפים של מיליונים של דולרים, ואני עובד כל הזמן. בארץ עשיתי לפחות 50 פסלי חוצות, ובאסיה כ-20 פסלים, אבל בגדלים גדולים. הפעילות היא קבועה. לאחרונה נפתח פארק בסוג', עיר עתיקה ליד שנגחאי, שבו עשיתי שישה פסלי סירות. המוזיאון שבפארק הזמין ממני עבודה שתהיה קבועה על הקיר החיצוני של המוזיאון, בערך 140 מטרים רבועים."

באוניברסיטת תל אביב. לדברי גרשטיין, עשרות פזורים ברחבי הארץ (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

פסלי סירות בפארק בעיר הסינית סוג'ו (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

מראה כללי. עכשיו הוא עובד על פסל שיקובע לקיר החיצוני של המוזיאון בפארק (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

מחוך למוזיאון בדרום קוריה (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

והדמיה של "טורנדו פרפרים" שהוזמן לחזיתו של קניון בטאיוואן (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

"יש לי סיבה לרוץ לסטודיו"

באחרונה חזר לצייר, אחרי 30 שנה של הפסקה. בסטודיו שלו הוא משתמש באותם צבעים נקיים ובורקים, שאימץ מתעשיית הרכב. "בציור יש חופש וספונטניות שאין בפיסול. בפיסול לוקח שבועות עד שאתה מגיע לפתרון, ובציור אתה ניגש לבד, ובתוך כמה שעות אפשר להגיע לתוצאה. אז אני מאוד נהנה עכשיו לחזור למקום שעזבתי".

ציור חדש בשם "סלפי" (צילום: באדיבות דוד גרשטיין)

אילו עבודות שלך אתה הכי אוהב?

"הדברים שעוד לא עשיתי, אלה שיושבים לי בדמיון ואני רוצה לעשות אותם ואני משקיע בהם. אז אני בתקופת התאהבות וזה מה שהכי מעניין אותי. ככה אני קם

בבוקר ויש לי סיבה לרוץ לסטודיו ולעבוד".

עכשיו הוא חולם על תערוכה רטרופקטיבית. "אני מרגיש שהגיע הזמן לסכם את מה שעשיתי, תערוכה ענקית שתראה לקהל, בעיקר הישראלי, שלא תמיד מכיר אותי עד הסוף, מה הדברים והשלבים של היצירה שלי".

להראות למבקרי האמנות שזלזלו בך?

"אני לא בא לסגור חשבונות. אין אמן שלא שנוי במחלוקת. מי שלא אהבו אותי, אולי ימשיכו לא לאהוב. אני רק הייתי רוצה שיכירו את כל הצדדים שלי, את ההיקף של העבודה שלי. אחר כך, איך שישפטו אותי, זה כבר העניין שלהם".

- **איפה:** גלריה גרשטיין, רחוב בן יהודה 101, תל אביב.
- **אוצרות:** ורה פלפול.
- **לפרטים נוספים .**

אמנות

דודו גרשטיין: "אמנות לא חייבת לצעוק ולהרעיד"

ברicht נוי בחצר הסטודיו שלו שימשה השראה לציורים המוצגים בתערוכה החדשה של דודו גרשטיין. "יש בזה משהו אסקפיסטי"

ללא כותרת, 2025-2024 צילום: דוד גרשטיין

לעקוב

נעמה ריבה

30 במרץ 2025

בריות נוי נהפכו לחלק מהנוף העירוני בישראל. הן מוצבות בכל כיכר, גינה ופארק שכונתי חדש ונהפכות למוקד סלפי או נקודת ציון לגזירת סרט. האמן דודו גרשטיין מיקם בריכה כזאת בחצר הסטודיו שלו באזור תעשייה הסמוך לבית שמש. כעת הוא מציג את התערוכה "בין מים לשמים" במכון המים בגבעתיים שמורכבת מציורי ענק של הבריכה (אוצר: דורון פולק).

ללא כותרת, 2025-2024 צילום: דוד גרשטיין

ללא כותרת, 2025-2024 צילום: דוד גרשטיין

הציורים מבוססים על התבוננות ועל תצלומים. האובייקטים, כמו הדגים, הצמחייה והאבנים, מוגדלים פי כמה וכמה, הבד רווי צבעים והשתקפויות. אף ציור לא מציג את הבריכה במלואה. הצבת הציורים זה לצד זה יוצרת אווירה פנטסטית.

ללא כותרת, 2025-2024 צילום: דוד גרשטיין

ללא כותרת, 2025-2024 צילום: דוד גרשטיין

גרשטיין יצר במשך השנים פסלים המורכבים מאובייקטים צבעוניים כמו אופניים, לבבות, פרחים ופרפרים. הם נהפכו לפופולריים בארץ ובעולם. הוא נתפש בעיני רבים כאמן מסחרי הנוטה לקיטש, אבל זה לא הפריע לו להמשיך ליצור. בשנים האחרונות הוא חזר לאהבתו הראשונה — הציור. ולצייר הוא יודע. גם סדרות קודמות שלו היו גדושות ועתירות צבע. "יש בזה משהו אסקפיסטי. אני לא פוליטי ולא מצייר את מה שקורה. כשאני מצייר אני חושב שהיצירה צריכה להחזיק לדורות. אני כן עובד על פסל, אנדרטה לחייל שנהרג. אבל לא יהיה בפסל קשר למלחמה. אפשר להגיד על הציורים שלי שהם סוג של בריחה, אולי גם זה פוליטי. הרי אי אפשר לשאת את החדשות".

ללא כותרת, 2025-2024 צילום: דוד גרשטיין

ללא כותרת, 2025-2024 צילום: דוד גרשטיין

הוא לא מבין את האמנים שמגיבים לאירועי השעה. "אי אפשר להתעלם ממה שקורה אבל מי אמר שאני צריך לזרוק את זה על היצירה. אמנות לא חייבת לצעוק ולהרעיד. אמנות יכולה גם לתת מרגוע ולאפשר חשיבה אבסטרקטית על העולם".

הצג עוד

מערכת | הנהלה | מדיניות פרטיות | תנאי שימוש | צרו קשר | רכשו מינוי | ביטול מינוי דיגיטלי | שאלות ותשובות | פרסמו אצלנו

חדשות, ידיעות מהארץ והעולם - הידיעות והחדשות בעיתון הארץ. סקופים, מאמרים, פרשנויות ותחקירי עומק באתר האיכותי בישראל

© כל הזכויות שמורות להוצאת עיתון הארץ בע"מ